

ZOFIA ANNA KUŹNIEWSKA

SĄSIEDZTWO DIECEZJI PŁOCKIEJ I WŁOCŁAWSKIEJ ORAZ PROBLEMY Z TYM ZWIĄZANE

Nad brzegami rzeki Wisły rozsiadły się dwa starożytne grody. To Płock i Włocławek. Nie sposób rozstrzygnąć, który z nich starszy. Oba szczytą się od dawna diecezjami. I znowu nie wiadomo, która diecezja starsza. Jeżeli przyjmiemy, że do Włocławka diecezja przysłała z Kruszwicy, to początków diecezji kujawskiej szukać należy w początkach wieku XI. Natomiast nie ma raczej wątpliwości, że zaraz po połowie tegoż wieku, powstała diecezja na Mazowszu z siedzibą w Płocku. Czyli ta byłaby nieco młodsza. Kiedy jednak przyjmie się za podstawę porównania, kiedy dane miasto stało się siedzibą biskupa, to Płock dzierży pierwszeństwo, ponieważ Włocławek stał się rezydencją biskupa kujawskiego dopiero za Bolesława Krzywoustego, około 1123 r. Te dwie diecezje, bliskie sobie stolicami, graniczą ze sobą przez cały ciąg swoich dziejów. Nie zawsze jednak była zgoda co do ścisłego ustalenia granic pomiędzy nimi.¹

Sprawa granic pomiędzy diecezją płocką i włocławską nie była do tej pory dokładnie wyjaśniona. Przy poznawaniu ich dziejów napotymano często na problemy nie do końca rozwiązane, powstawało wiele znaków zapytania czy wręcz kontrowersji. Dotyczyło to nawet tak szacownych historyków, jakimi byli historycy diecezji włocławskiej, księża Zenon i Stanisław Chodyńscy.²

Sąsiedztwo dobrzyńsko-kujawskie i spory graniczne

Diecezja włocławska, w pierwszym okresie swego istnienia nazywana powszechnie kujawsko-pomorską, położona była wzdłuż lewego brzegu Wisły, rozciągając się od Kujaw po morze Bałtyckie, zaś płocka obejmowała ziemię dobrzyńską i część Mazowsza. Mają one swoje stolice biskupie w bardzo małej od siebie odległości, ale każda po innej stronie rzeki Wisły. Z faktu zaś, że ziemia dobrzyńska w całości leży w obrębie

diecezji płockiej, przyjmowano, że właściwą i naturalną granicą pomiędzy tymi diecezjami była rzeka Wisła. W praktyce ta granica w kilku przypadkach została zakwestionowana, a przynajmniej rodziły się co do niej poważne wątpliwości.

Spór o parafie w sąsiedztwie Włocławka

Trudności co do dokładnego rozgraniczenia pomiędzy tymi diecezjami pojawiły się najpierw w bezpośrednim sąsiedztwie Włocławka, a rozstrzygnięte zostały ostatecznie dopiero w XIV w.

Przedmiot sporu

Spór dotyczył trzech nadwiślańskich parafii, a mianowicie Bobrownik i Szpetala, leżących po dobrzyńskiej stronie rzeki Wisły, oraz Przepustu, wprawdzie leżącego po stronie kujawskiej, ale posiadającego swoje wsie parafialne także w ziemi dobrzyńskiej.³

Bobrowniki jako miejscowość są bardzo stare, skoro w roku 1347 był tu gród,⁴ a w 1403 r. otrzymały one prawo miejskie chełmińskie.⁵ Parafia w Bobrownikach była później nawet siedzibą osobnego dekanatu bobrownickiego, obejmującego wszystkie zawiślańskie parafie diecezji kujawsko-pomorskiej, stąd zrozumiałe zainteresowanie tą parafią ze strony biskupów włocławskich. Chociaż o samej parafii bobrownickiej wiemy ze stosunkowo późnego okresu, to mogła to być stara parafia.⁶ W dokumentach pojawia się po raz pierwszy w roku 1321, kiedy to powstał spór pomiędzy biskupami płockim i włocławskim o tę oraz o dwie pozostałe parafie.⁷ Parafia ta mogła powstać nawet w łączności z diecezją płocką, może nawet już w XII wieku. W związku jednak z licznymi dobrami biskupów włocławskich w ziemi dobrzyńskiej, do której Bobrowniki należą, ci ostatni zaczęli sprawować władzę nad parafią, co wywołało sprzeciw biskupów płockich i spór. W 1396 r. Bobrowniki przeszły w posiadanie Krzyżaków, którzy wybudowali tu zamek nad Wisłą.⁸ Być może to oni wówczas stali się kolatorami kościoła, skoro po ich odejściu prawo to przeszło na króla. Ponieważ Bobrowniki były miejscem wystawiania licznych dokumentów przez chętnie tam przebywającego Władysława Dobrzyńskiego, można się domyślać, że musiała tam być jakaś książęca rezydencja. Świadczą o tym choćby następujące dokumenty: w 1349 r. wystawiony tu został akt lokacji Lipna;⁹ inny dokument z lat 1347–1352 wystawił Władysław *in nostro castro dicto Bobrowniki*, a stać się to mogło w czasach powtórnego przejęcia przez księcia terytorium dobrzyńskiego po opuszczeniu go przez Krzyżaków a przed śmiercią władcy.

Parafia Bobrowniki obejmowała miejscowości: miasto Bobrowniki oraz szereg wsi, które w miarę upływu czasu pojawiały się lub zanikały. W drugiej połowie XVI w. – według Zenona Gulдона – były to: Celiny, Gnojno, Lisek, Rzeczna i Polichnowo.¹⁰ W końcu XIX w. organ urzędowy diecezji płockiej (1896 r.)¹¹ podał znacznie poszerzoną i zmienioną liczbę wsi parafialnych, a mianowicie: Białeblota Chełmickie, Nieszawka, Polichnowo,¹² Starkowiec, Wąkolek, Białeblota, Brzustowa, Celiny,¹³ Dębowiec, Gnojno, Mościska, Popiołkowo, Piaski, Rybitwy, Żeczna (powinno być Rzeczna)¹⁴ i karczma Starkowiec. Około trzydziestu lat później wykaz wsi parafialnych znowu znacznie się zmienił: Polichnowo, Brzustowa, Rzeczna Stara, Rzeczna Nowa, Bógpomóż, Gnojno, Dębowiec, Białebloto, Pole Bobrownickie, Nieszawka, Mościska, Rek, Popiołkowo, Rybitwy, Trominy, Wąkolek, Jeziorne Łąki.¹⁵

Drugą parafią sporną okazała się **parafia w Szpetalu**,¹⁶ leżąca nad Wisłą naprzeciw Włocławka, z której w ciągu XIV w. wyłoniły się trzy nowe parafie: Zaduszniki, Ostrowite i Chełmica,¹⁷ i należała do tej diecezji od połowy XII w. Prawdopodobnie gród włocławski pierwotnie mógł być ulokowany na prawym brzegu Wisły, na terenie obecnego Szpetala, a dopiero w XI w. centrum osadnicze przeniosło się na brzeg „kujawski”.¹⁸

Do parafii Szpetal, według wspomnianego wyżej Gulдона, należały wsie: Bogucin,¹⁹ Chełmica, Fabianki,²⁰ Kulin,²¹ Łuszkowo,²² Rachcin,²³ Skórzno,²⁴ Suszyce,²⁵ Szpetal Dolny, Szpetal Górny, Witoszyn,²⁶ Zarzeczewo,²⁷ Zazdroszczyny.²⁸

Kolejną sporną parafią był **Przypust**,²⁹ leżący w województwie brzesko-kujawskim, na zachodnim brzegu Wisły. W XVI w. był tu warowny gród. W 1308 r. Władysław Łokietek zastawił Przypust biskupowi kujawskiemu Gerwardowi (zm. w 1323 r.).³⁰ W 1325 r. w wykazie świętopietrza parafia ta jest zaliczona do archidiaconatu włocławskiego; należały do niej także miejscowości po drugiej stronie Wisły,³¹ chociaż były oddzielone przez Wisłę od kościoła parafialnego. To nasuwa przypuszczenie, że w dalekiej przeszłości Wisła mogła tu zmienić swoje koryto.

Ponieważ sama wieś, a w pewnym okresie nawet miasto Przypust, jest położony po lewej stronie Wisły, mogło chodzić jedynie o wsie tej parafii znajdujące się po przeciwnej stronie Wisły. Wsie te potem odziedziczyła parafia Nieszawa, gdy w 1460 r. zostanie przeniesiona do parafii Przypust i ulokowana na terenie wsi Roskidalino. W 1489 r. do parafii należały: Nowa Nieszawa,³² Wolne,³³ Rybitwy³⁴ i Starkowiec.³⁵

Geneza sporu

Pierwszy raz problem granic pomiędzy sąsiadującymi diecezjami zrodził się prawdopodobnie w związku z utworzeniem zakonu rycerskiego zwanego Braćmi Dobrzyńskimi i z nadaniami dla nich w Ziemi Dobrzyńskiej, jako iż Dobrzyń nad Wisłą był ich ośrodkiem. Założył ich biskup pruski Chrystian, a popierał to książę Konrad Mazowiecki, dając odpowiednie uposażenie, co potwierdziła Stolica Apostolska bullą z 28 października 1228 r.³⁶

Biskup wrocławski Michał, obawiający się, żeby sąsiedztwo Włocławka, a więc i dobra szpetalskie, nie dostały się w obce ręce, był nieprzychylny tej fundacji, dlatego zakonnicy postarali się o powtórne potwierdzenie od papieża na nadania w ziemi dobrzyńskiej i uzyskali je w dniu 27 sierpnia 1230 r. Okazało się, że obawy biskupa wrocławskiego nie były bezpodstawne. Zakon krzyżacki, posiadający duże wpływy na dworze papieży, doprowadził do tego, iż Stolica Apostolska połączyła niewielki liczebnie rycerski zakon Braci Dobrzyńskich z zakonem krzyżackim, a tym samym ich uposażenie znalazło się w rękach zaborczego zakonu. Dla biskupstwa wrocławskiego stało się to poważnym niebezpieczeństwem, tym bardziej, że Zakon wyciągnął już rękę po ziemię chełmińską. Biskup wrocławski obawiał się także, czy Krzyżacy nie sięgną również po całą ziemię dobrzyńską, gdzie jak wiadomo, biskupstwo wrocławskie posiadało swoje dobra. Dopiero w 1235 r. niebezpieczeństwo zażegnała ugoda zawarta przez Konrada Mazowieckiego z Zakonem.³⁷

Być może był jeszcze jeden powód do roszczeń granicznych ze strony diecezji wrocławskiej. Pod naciskiem Krzyżaków utraciła ona na rzecz nowych diecezji położonych na Pomorzu Wschodnim i Zachodnim przynajmniej trzy aktualne lub potencjalne dekanaty, a mianowicie żuławski, czyli Wyspy Większej, oraz zantyrski i bytowski.³⁸ Biskupi wrocławscy szukali w zamian jakiejś rekompensaty. Starali się ją uzyskać kosztem sąsiedniej diecezji płockiej, której zachodnia część została prawdopodobnie wykrojona z dawnego biskupstwa kruszwickiego. Wskazywałyby na to z jednej strony terytorialne pretensje Włocławka względem diecezji płockiej, trwające w XIV i XVII stuleciu, wyrażające się w licznych zmianach granicznych na korzyść Włocławka, a z drugiej strony – dość rozległe dobra biskupów wrocławskich w ziemi dobrzyńskiej, zwłaszcza leżących nad Drwęcą, o których już w 1242 r. książę Konrad Mazowiecki zaświadczył, że należą do nich *ab origine mundi*.³⁹

Spory graniczne w tym rejonie, dotyczące trzech parafii: Szpetala, Bobrownik i częściowo Przepustu,⁴⁰ zaczęły się w czasach objęcia rządów przez

biskupa włocławskiego Michała, a zaostrzyły się za biskupów: włocławskiego Gerwarda (zm. w 1323 r.)⁴¹ i płockiego Floriana (zm. w 1333 r.).⁴²

Rozstrzygnięcie sporu

Celem załatwienia tego sporu odwołano się do sądu polubownego, w którym sędziami, na prośbę zainteresowanych biskupów, mieli być arcybiskup gnieźnieński Janisław⁴³ i biskup poznański Domarad.⁴⁴ Spór rozstrzygnięto dnia 3 września 1321 r. wyrokiem danym w Rawie [Mazowieckiej] i to na korzyść diecezji kujawskiej i pomorskiej. Chodziło o następujące miejscowości: Szpital i kościół św. Gotarda oraz wsie: Suszyce, Kulin, Kupirzyce, Zarzeczewo, Cieślin, Bogucin, Fabianki, Liskowo, Popowo, Łochocin, Ostrowite, Radomice, Witoszyn, Rachcin „Rachocin Jakubowy”, Nasięgniewo, Skórzno, Chełmica, Truszczyno, Witkowo, Kurowo, Złowody (Złewody), Zaduszniki, Krojczyn, Chmielno, Krępa, Oleszno, Maliszewo, Brzeźno, Pacany, Bobrowniki, Rybitwy, Podstola, Zamniewo.

Ponadto ustalono, że terytorium wiosek leżących w parafii kościoła i szpitala św. Gotarda, a więc Zarzeczewo, Krępa, Krojczyn, Lewe, Oleszno, Ostrowite, Radomice, następnie wioski należące do kościoła parafialnego w Bobrownikach: Maliszewo, Brzeźno, Pacany i wioski należące do parafii w Przypuście: Rybitwy, Podstola, Zamniewo miały być granicą pomiędzy diecezją płocką a włocławską.

Ponieważ wszelkie zmiany w rozgraniczeniu diecezji podlegają Stolicy Apostolskiej, na wprowadzenie tego wyroku rozjemczego była potrzebna zgoda papieska. Papieże przebywali wówczas w Awinionie.

Na ostateczne zatwierdzenie tych zmian trzeba było poczekać. Pewnie osobiście pragnął załatwić to sam biskup włocławski Gerard, który przebywał w Awinionie. Nie zdążył tej sprawy załatwić do końca, ponieważ podczas pobytu w stolicy papieży awiniońskich zmarł. Wprawdzie już w Awinionie został mianowany jego następcą – Maciej z Gołańczy, to jednak i on sprawy tej nie dokończył. Dopiero później, zapewne na jego prośbę przesłaną do Awinionu, w dniu 1 września 1327 r. papież Jan XXII bullą *Ea quae iudicio vel concordia* zatwierdził wyrok. Tak więc pierwszy ten spór graniczny zakończył się pomyślnie dla diecezji włocławskiej.

Zmiany w XVII wieku

Kolejne zmiany graniczne nastąpiły znacznie później, bo dopiero w latach sześćdziesiątych XVII wieku. Tym razem powodem zmian nie były spory graniczne, ale inne względy. Chodziło o duży kompleks dóbr,

jaki w ziemi dobrzyńskiej posiadali od dawna biskupi włocławscy. W grę wchodził szeroki pas ziemi na lewym brzegu rzeki Drwęcy. Były to dobra klucza ciechocińskiego. Głównym ośrodkiem był Ciechocin, pięknie położony nad rzeką Drwęcą, co pewnie sprawiło, że niektórzy z biskupów kujawsko-pomorskich upodobili sobie to miejsce, obierając je nawet za rezydencję. Ten kompleks dóbr położony był na terenie ówczesnych parafii diecezji płockiej, mianowicie: **Nowogrodu, Ciechocina, Dobrzejewic wraz z kościołem filialnym w Złotorii.**

Mając tu swoje dobra, a nawet w Ciechocinie jedną ze swoich rezydencji, biskupi włocławscy często tu gościli, nieraz nawet na dłużej.⁴⁵ Będąc jednak w swojej własności, gdzie posiadali prawa patrymonialne, pod względem jurysdykcji kościelnej przebywali na obcym terenie i chcąc spełniać jakiejkolwiek czynności pontyfikalne, musieli prosić o zezwolenie ordynariusza miejsca, czyli biskupa płockiego. Stwarzało to wiele niedogodności. Stąd pragnieniem biskupów włocławskich było włączenie tych parafii do swojej diecezji, tym bardziej że już mieli tu w ziemi dobrzyńskiej kilka parafii.⁴⁶ Jednakże musiały zaistnieć odpowiednio sprzyjające warunki do ewentualnych rozmów w tej sprawie.

Dokładne poznanie granic w tym rejonie, tak przed interesującymi nas zmianami, jak i potem, możliwe jest jedynie dzięki wiadomościom, jakich dostarczają nam źródła archiwalne pochodzenia kościelnego dotyczące tych terenów.⁴⁷ Wbrew pozorom bowiem, nawet tacy historycy diecezji włocławskiej jak księża Chodyńscy, nie mieli w tej dziedzinie jasnego rozeznania. Kiedy patrzymy na mapę diecezji kujawsko-pomorskiej dołączoną do pracy o statutach synodów diecezji kujawskiej i pomorskiej,⁴⁸ widzimy nieścisłości w prezentacji granic w tym rejonie. Mylnie w granicach diecezji kujawsko-pomorskiej pozostawiono parafię Osiek nad Wisłą i nie uwzględniono tego, iż parafia Czernikowo swoim obszarem dotykała brzegów Wisły. Nie wiadomo też, dlaczego umieszczono parafię w Nowogrodku nad Wisłą, gdzie jej nigdy nie było, zaś właściwą parafię Nowogród, która została włączona do diecezji włocławskiej, pozostawiono w granicach diecezji płockiej.

Pod względem kościelnym wsie wchodzące w skład tego klucza dóbr biskupów włocławskich leżały początkowo całkowicie w archidiaconacie dobrzyńskim diecezji płockiej. Znajdowały się na terenie parafii w Ciechocinie, Dobrzejewicach, Nowogrodzie i Złotorii, należących do dekanatu lipnowskiego diecezji płockiej.⁴⁹

Pożądana przez biskupa włocławskiego zmiana granic diecezjalnych nastąpiła 4 maja 1633 roku. Była to sprawa przeprowadzona polubownie, ponieważ okolicznością sprzyjającą był fakt zasiadania na stolicach biskupich w Płocku i Włocławku dwóch rodzonych braci Stanisława i Macieja Łubieńskich. Biskup płocki Stanisław Łubieński, wraz ze swą kapitułą, zgo-

dził się na odstąpienie swemu bratu Maciejowi Łubieńskiemu, biskupowi wrocławskiemu, czterech parafii leżących w dobrach biskupstwa wrocławskiego po prawej stronie Wisły. Były to parafie: Dobrzejewice z filią w Złotorii, Ciechocin i Nowogród.⁵⁰ Pragnienie włączenia pod względem jurysdykcji kościelnej tych parafii do diecezji wrocławskiej płynęło prawdopodobnie i z tego, że chciano utworzyć zawiślański dekanat, ponieważ było tu już kilka parafii, głównie wyłonionych z wielkiej ongiś parafii szpe-talskiej. Zgodę na oddzielenie tych parafii, zgodnie z wymogami prawa, wyraziła kapituła plocka.⁵¹ Jeśli chodzi o kapitułę katedralną wrocławską, to ta mogła jedynie przyklasnąć tym układom, ponieważ były z korzyścią dla diecezji i formalnie przyjęła tę zmianę na posiedzeniu tygodniowym kapituły w dniu 10 maja 1633 r.⁵² W roku 1639 papież Urban VIII, bullą *Ex injuncto nobis desuper*, zaaprobował to przesunięcie granic.⁵³

Sprawa granic parafii w Dobrzyniu n. Wisłą

Nie tyle spór, ile pewna wątpliwość, rodziła się co do granic parafii Dobrzyń nad Wisłą, która swoimi granicami przekraczała rzekę Wisłę. Nie jest wyjaśniona do końca sprawa trzech wsi położonych po lewej stronie rzeki Wisły w sąsiedztwie Dobrzynia. Uważne korzystanie z materiałów archiwalnych daje poznać, jak naprawdę wyglądała granica w rejonie Dobrzynia nad Wisłą, ale po lewej stronie rzeki Wisły.

Przez długi czas wsie **Dąb, Dobiegniewo i osada młyńska Ruda**, uznawane były jako należące do parafii dobrzyńskiej, a przecież oddzielała je rzeka Wisła. Było prawdopodobnie tak dlatego, że aż do końca XV wieku w tym rejonie, po lewej stronie rzeki nie było w pobliżu żadnej parafii. Od Włocławka do kościoła w Duninowie, ale już w diecezji plockiej, było ponad 30 kilometrów. Mniej więcej w połowie tej odległości znajdowały się wymienione wioski. Rzeka Wisła była wówczas węższa aniżeli obecnie i nie stanowiła zbytniego utrudnienia – z wyjątkiem okresu, gdy spływały lody – i nie było problemu z przedostaniem się na drugi brzeg.

Najstarsze przekazy z czasów biskupa Wojciecha Baranowskiego podają, że te trzy miejscowości należały do parafii Dobrzyń.⁵⁴ Nawet niezwykle dokładna wizytacja archidiaconatu wrocławskiego z 1639 r., przeprowadzona przez Sebastiana Grotkowskiego z polecenia biskupa Macieja Łubieńskiego, nie podaje w parafii wistockiej tychże wsi.⁵⁵

Kiedy po spaleniu przez Szwedów świątyni parafialnej w Wistce Szlacheckiej opiekę nad tą parafią przejęła parafia św. Jana Chrzciciela we Włocławku, a w Dobiegniewie powstała kaplica p.w. Matki Bożej, wier-ni Dobiegniewa, Dębu i Rudy postanowili się znaleźć w parafii Wistka

Szlachecka. Bezpośrednim powodem była mała odległość od kaplicy. W tej sprawie toczył się nawet spór w nuncjaturze warszawskiej. Ostatecznie względy praktyczne przeważały i wiadomo z zapisu dokonanego w 1766 r., że wsie te, po wrocławskiej leżące stronie, należały już do parafii Wistka Szlachecka.⁵⁶

Sąsiedztwo w ziemi gostynińskiej

Diecezja płocka, chociaż z zasadniczej swej części położona po prawej stronie rzeki Wisły, w rejonie samego Płocka rzekę tę przekraczała i zahaczała o ziemię gostynińską. W tym terenie dwie parafie: Białotarsk i Sokołów stały się kolejną przyczyną konfliktu między stroną płocką a wrocławską. Sprawę załatwiono w dniach 16 kwietnia 1444 r. i 9 września 1445 r., gdy biskupem wrocławskim był Władysław Oporowski,⁵⁷ zaś w Płocku diecezją rządził Paweł Giżycki.⁵⁸ Przedmiotem sporu były wsie pograniczne w rejonie parafii Sokołowo i Białotarsk, a mianowicie: Sokołów, Białotarsk, Bezwody, Włodkonie, Prandota, Grabie, Jankowo, Piotrowo, Górki i Dąbrówka.⁵⁹ Z tych miejscowości udało się aktualnie zlokalizować jedynie Sokołów, Białotarsk, Piotrowo, Górki i Dąbrówkę. Pozostałe zaginęły lub otrzymały inne nazwy.⁶⁰

Wtedy to wytyczono dokładne granice między parafią białotarską w diecezji wrocławskiej a parafią sokołowską w diecezji płockiej, a tym samym granice pomiędzy obydwoma diecezjami.⁶¹ Ówczesni biskupi ordynariusze: wrocławski Władysław Oporowski i płocki Paweł Giżycki podpisali w Gostyninie dnia 16 kwietnia 1444 r. dokument, który wytyczył ostatecznie granice pomiędzy wyżej wymienionymi parafiami. Ustalono, że wsie: Pomorzany, Bezwody, Grabie, Jankowo oraz wieś parafialna Sokołowo, należą do diecezji płockiej.⁶² Natomiast Łanięta, Piotrowo, Górki i Dąbrówka powinny należeć do parafii w Białotarsku diecezji wrocławskiej.⁶³

Okres rozbiorów Polski

Rozbiory państwa polskiego, jakie nastąpiły w latach 1772, 1793 i 1795, wpłynęły bezpośrednio na załamanie się dawnej, przedrozbiorowej struktury organizacyjnej Kościoła w Polsce. Aby zatrzeć ślady dawnej Rzeczypospolitej, tworzone nowe metropolie i diecezje, nie zwracając uwagi na dawną organizację i tradycję.⁶⁴

Na początku wprowadzanie przez zaborców nowej organizacji Kościoła w Polsce odbywało się powoli, ponieważ wszelkie zmiany w takich sprawach musiały otrzymywać sankcję kanoniczną Stolicy Apostolskiej.

Z konieczności więc prowadzono rokowania ze Stolicą Apostolską, a ta była niechętna zmianom.

Epizodem w okresie zaborów było Księstwo Warszawskie, istniejące w latach 1807–1815. Pod względem politycznym zostało ono utworzone z zachodniej i środkowej części Korony oraz skrawka Litwy. Wchodziły doń Wielkopolska, Kujawy, Kaliskie, Ziemia Dobrzyńska, Mazowsze po obu stronach Wisły i Suwalszczyzna.⁶⁵

Pod względem kościelnym w skład Księstwa wchodziło arcybiskupstwo gnieźnieńskie i pięć biskupstw: poznańskie, kujawskie, płockie, warszawskie i węgierskie wraz z częścią chełmińskiego. Po zwycięstwie księcia Józefa Poniatowskiego nad Austrią, do Księstwa Warszawskiego doszły jeszcze biskupstwa: krakowskie, kieleckie i lubelskie.⁶⁶ Na odcinku wrocławsko-płockim okres Księstwa Warszawskiego nie przyniósł żadnych zmian.

Pomimo kordonów granic politycznych, jakie ukształtowały się w następstwie kolejnych rozbiorów, w czasie Księstwa Warszawskiego, a i po Kongresie Wiedeńskim, tak diecezja kujawsko-pomorska, jak i diecezja płocka, pomimo usilnych starań zaborców, zachowały swą integralność.

Tym, co jedynie udało się wymusić zaborcom, było udzielenie władzy jurysdykcyjnej dla odłączonych politycznie terenów. Były to oficjałaty generalne na Pomorzu w Tczewie z ramienia biskupa wrocławskiego⁶⁷ i takież sam w Górznie, dla odłączonego okręgu diecezji płockiej w tzw. ziemi michałowskiej.⁶⁸

Po kongresie wiedeńskim, w następstwie rozmów dyplomatycznych pomiędzy władzami zaborczymi a Stolicą Apostolską, dnia 30 czerwca 1818 r. papież Pius VII wydał bullę cyrkumskrypcyjną *Ex imposita nobis*, określającą nowe granice diecezji polskich w tzw. Królestwie Polskim. Bulla ta normowała ostatecznie stosunki kościelne w Królestwie Polskim na okres trwania zaborów. Dawała także wytyczne urządzenia nowych czy reformowania dawnych diecezji. Ponadto ustalała, że odpowiedzialnym za wprowadzenie wszelkich zmian przewidzianych tym dokumentem został dotychczasowy biskup wrocławski Franciszek Malczewski.⁶⁹

Bulla ta przyniosła największe zmiany w obrębie diecezji wrocławskiej,⁷⁰ jako że normując granice w całym Królestwie, uwzględniała przy tym postulaty państw zaborczych o dostosowaniu granic politycznych województw do granic diecezji. Bulla przyniosła odłączenie od Włocławka terenów zawiślańskich,⁷¹ tym samym więc granicę na tym odcinku stanowiąca Wisła.⁷² Zaś do diecezji płockiej przyłączono parafie: Nowogród, Ciechocin, Dobrzejewice, Szpetal, Chełmicę, Ostrowite, Bobrowniki z wyjątkiem Złotorii.⁷³ Ks. B. Kumor podał nieściśle, iż do diecezji płoc-

kiej przyłączono wówczas cały dekanat bobrownicki (w sumie 8 parafii).⁷⁴ Taką opinię podzielał również ks. S. Librowski.⁷⁵

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r.

Rok 1918 przyniósł odzyskanie przez naród polski wolności i własnego państwa. Episkopat polski od kilku lat planował nowy podział diecezji, celem zlikwidowania wielu anomalii spowodowanych rozbiorami. Służyły temu spotkania biskupów polskich jeszcze podczas trwania pierwszej wojny światowej. Byli oni świadomi potrzeby usprawnienia niewygodnego podziału na zbyt wielkie diecezje, poprzez nowe ich rozgraniczenie, a nawet powołanie nowych. Pojawiły się pierwsze projekty reorganizacji struktury diecezjalnej Kościoła, w początkowej fazie (w latach 1916–1918) tylko w odniesieniu do ziem Królestwa Polskiego, a później również do całości ziem polskich.⁷⁶

Sytuacja ta bardzo interesowała także Stolicę Apostolską, która już w maju 1918 r. przysłała do Polski wizytatora apostolskiego w osobie prałata Achillesa Rattiego,⁷⁷ dla bezpośredniego koordynowania sprawami Kościoła w odradzającym się państwie.

Pierwszą diecezją, która musiała się liczyć z największymi zmianami, była diecezja kujawsko-kaliska. Zmiany graniczne diecezji w nowo odrodzonej Polsce zaistniały w 1925 r., gdy została wydana i wprowadzona w życie bulla cyrkumskrypcyjna *Vix dum Poloniae unitas*.⁷⁸ Pomiędzy interesującymi nas diecezjami do 1925 r. granicą była rzeka Wisła. Po roku 1925 do diecezji wrocławskiej włączono z diecezji płockiej dekanaty mazowszański i lipnowski. Odtąd granice po stronie płockiej biegną następującymi parafiami, idąc od parafii najdalej na zachód wysuniętej: Sokołów, Solec, Duninów, Dobrzyń nad Wisłą, Mokowo, Tłuchowo, Skępe, Chrostkowo, Obory, Róże, Dulsk i Dobrzyń nad Drwęcą.⁷⁹ Natomiast po stronie wrocławskiej, idąc w tym samym kierunku parafiami sąsiadującymi z diecezją płocką były: Białotarsk, Wistka Szlachecka, Grochowalsk, Zadzuszni, Wielkie, Czarne, Karnkowo, Kikół, Działyń i Nowogród.

Tak ustalone granice pomiędzy diecezjami wrocławską i płocką pozostały do dnia dzisiejszego, ponieważ reorganizacje w 1992 oraz 2004 r. nie spowodowały na tym odcinku żadnych zmian.

PRZYPISY

¹ Podpisana zajęła się problemem rozgraniczenia pomiędzy tymi diecezjami i był to temat jej dysertacji doktorskiej, przedstawionej Wydziałowi Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w 2004 r.

- ² *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, coll. et ed. Z. Chodyński, Warszawa 1890, mapa.
- ³ Nie ma dotąd dokładnego wyjaśnienia, dlaczego tak było. Jeszcze długo, bo aż do 1818 r. niektóre wioski położone po prawej stronie rzeki Wisły należały do parafii w Nieszawie, następnie parafii w Przypuście.
- ⁴ S. Kunikowski, *Włocławek i okolice*, Włocławek 2000, s. 184.
- ⁵ Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska” 2(1968), s. 26.
- ⁶ Za starożytnością tego ośrodka, a także parafii, zdaje się przemawiać fakt politycznego znaczenia miejscowości, ponieważ znajdował tam się gród. Parafia zapewne powstała w łączności z diecezją płocką. Zob. W. Kujawski, *Sieć parafialna diecezji włocławskiej od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Warszawa 1971, s. 77 (mps w Bibl. Sem. we Włocławku).
- ⁷ B. Chlebowski, *Przypust*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* (SGKP), t. 9, Warszawa 1888, s. 223–224. Dawniej nawet miasto i samodzielna parafia, w której w 1460 r. ulokowano miasto Nieszawę, przeniesioną z dawnego miejsca, leżącego naprzeciwko Torunia. Gdy Nieszawa na nowym miejscu się rozbudowała, przejęła rolę parafii, a świątynia w Przypuście stała się kościołem filialnym w parafii Nieszawa.
- ⁸ S. Kunikowski, *Włocławek...*, s. 184.
- ⁹ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne ziemi dobrzyńskiej*, cz. 4, Włocławek 1995, s. 87.
- ¹⁰ Z. Guldon, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1967, s. 24 i mapa.
- ¹¹ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis, quam regularis dioecesis plocensis pro Anno Domini 1896*, Warszawa 1895, s. 25.
- ¹² B. Chlebowski, *Polichnowo*, w: SGKP, t. 8, Warszawa 1887, s. 590. Miejscowość leży w dawnym powiecie lipnowskim, w okolicach Bobrownik.
- ¹³ H. M uldner], *Celiny*, w: SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 532–533. Wieś w parafii Bobrowniki.
- ¹⁴ Pewnie obecnie miejscowość Stara Rzeczna w parafii Bobrowniki. Wyliczone pierwszy raz w wizytacji z 1639 r. – zob.: Archiwum Diecezjalne we Włocławku (ADWł), *Visitatio ecclesiarum parochialium in archidiaconatu Wladislaviensis... in Anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo nono et aliis, successive facta et expedita*, sygn.: Wiz. 13(74), s. 816.
- ¹⁵ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis, quam regularis dioecesis plocensis pro Anno Domini 1925*, s. 40.
- ¹⁶ Odnośnie do Szpetala świadczy o tym udział biskupa włocławskiego w fundacji tamtejszego klasztoru cysterskiego w latach 30-tych XIII w.; por. S.M. Szacherska, *Opactwo cysterskie w Szpetalu, a misja pruska*, Warszawa 1960, s. 56–61; S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, z. 2, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (ABMK) 10(1965), s. 144. Ponadto świadczą o przynależności Szpetala dawne wizytacje biskupów włocławskich: *Visitatio Ecclesiarum dioecesis Wladislaviensis [...] Facta anno 1578*, w: *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis* (MHDW), fasc. 19, Wladislaviae 1900, s. 69, 122; *Visitatio Ecclesiarum [...] data Anno Domini 1599*, w: MHDW, fasc. 21, Wladislaviae 1901, s. 210; *Trium Decanatum: Niesseviensis, Radzieiowiensis et Brestensi [...] in Anno Dmi 1594 facta, visitatio*, w: MHDW, fasc. 23, Wladislaviae 1907, s. 15, 82.
- ¹⁷ O tych nowych parafiach zob. S. Librowski, *Wizytacje diecezji...*, s. 144; Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa – Poznań 1974, s. 6; Wizytacje biskupów włocławskich zawierają dużo wiadomości o tych parafiach. Wystarczy tylko wyliczyć miejsca w wydawanych drukiem wizytacjach: zob.: MHDW, fasc. 17, s. 71, 72, 123, 124; fasc. 19, s. 72, 123, 124; fasc. 21, s. 199, 203, 206; fasc. 23, 17, 82, 83.
- ¹⁸ L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne...*, s. 47.
- ¹⁹ B. Chlebowski, *Bogucin*, w: SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 280.
- ²⁰ Fabianki – wieś w parafii Szpetal. *Fabianki*, w: SGKP, t. 2, Warszawa 1881, s. 366.
- ²¹ A. J[elski], *Kulin*, w: SGKP, t. 4, Warszawa 1883, s. 866.
- ²² Miejscowość nie zidentyfikowana.

- ²³ [R. Frydrychowicz] Fr., *Rachcin*, w: SGKP, t. 9, Warszawa 1888, s. 350.
- ²⁴ Wieś w okolicach Szpetala.
- ²⁵ A. J[e]l[sk]i, *Suszyce*, w: SGKP, t. 11, Warszawa 1891, s. 609. W roku 1321 miejscowość ta nosiła nazwę *Sussyci*, w roku 1564 zmieniła nieco nazwę na Suszyce. Miejscowość ta znajduje się w okolicach Szpetala.
- ²⁶ B. Ch[le]b[owski], *Witoszyn*, w: SGKP, t. 13, Warszawa 1893, s. 675. Dawniej miejscowość ta nosiła nazwę Witoszyno. Wieś leży nad Wisłą, w okolicach Szpetala.
- ²⁷ B. Ch[le]b[owski], *Zarzecze*, w: SGKP, t. 14, Warszawa 1895, s. 430. Obecnie miejscowość ta nosi nazwę *Zarzewo*, które znajduje się w parafii Grochowalsk.
- ²⁸ Z. G[ul]d[on], *Mapy ziemi dobrzyńskiej...*, s. 24. W miejscowości Zazdrozczyny znajdował się młyn w parafii Szpetal, obecnie nie istniejący.
- ²⁹ S. Li[b]ro[owski], *Wizytacje diecezji włocławskiej*, ABMK, t. 10:1965, s. 68. B. Ch[le]b[owski], *Przypust*, w: SGKP, t. 9, Warszawa 1888, s. 223; *Revisio ecclesiarum parochialium Decanatus Nieszoviensis*, w: MHDW, fasc. 21, Wladislaviae 1901, s. 128–132. Wyliczone są tu wśród wsi parafialnych także wsie położone po drugiej stronie rzeki Wisły, a więc Wolne, Rybitwy i Starkowiec. Widać z tego, iż okręg parafialny za rzeką był większy aniżeli po stronie, gdzie znajdowała się świątynia, bo tu wyliczono jedynie sam Przypust. Zob. też W. Ku[j]a[wski], *Ścieg parafialna diecezji włocławskiej...*, s. 67–68.
- ³⁰ K. Stachowska, *Gerward*, w: *Polski słownik biograficzny* (PSB), t. 7, Warszawa 1948–1958, s. 408–409.
- ³¹ Z. G[ul]d[on], *Mapy ziemi dobrzyńskiej...*, s. 23–24.
- ³² Chodzi tu o obecną Nieszawę, przeniesioną przez króla Kazimierza Jagiellończyka na nowe miejsce, do wsi Rozkidalino, na terenie starej parafii Przypust. Niebawem Nieszawa stała się parafią, a Przypust zszedł do roli wsi parafialnej z kościołem filialnym.
- ³³ A. J[e]l[sk]i, *Wolne*, w: SGKP, t. 13, Warszawa 1893, s. 856. Miejscowość leży nad Wisłą, w pobliżu Nieszawy, ale po drugiej stronie Wisły.
- ³⁴ B. Ch[le]b[owski], *Rybitwy*, w: SGKP, t. 10, Warszawa 1889, s. 57. Rybitwy Stare i Nowe. Wieś znajduje się nad Wisłą, w okolicach Bobrownik.
- ³⁵ B. Ch[le]b[owski], *Starkowiec*, w: SGKP, t. 11, Warszawa 1891, s. 244. Miejscowość ta znajduje się nad Wisłą, w parafii Bobrowniki.
- ³⁶ O Braciach Dobrzyńskich zob. J. Duchniewski, *Bracia Dobrzyńscy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1985, szp. 995.
- ³⁷ Tamże, k.995; S.M. Szacherska, *Opactwo cysterskie w Szpetalu...*, s. 58.
- ³⁸ S. Li[b]ro[owski], *Wizytacje diecezji włocławskiej*, ABMK 8(1964), s. 31–33.
- ³⁹ ADWł, dokument 12. Jest to poświęcenie księcia Konrada z 1242 r., że diecezja włocławska od najdawniejszych czasów posiada dobra w Ziemi Dobrzyńskiej w Złotorii i okolicy.
- ⁴⁰ ADWł, dokument 131 z 1321 r. Regest tego dokumentu zob.: S. Li[b]ro[owski], *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dokumenty samoistne*, t. 1, Włocławek 1994, s. 79; *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 2, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1989, s. 115–157; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, ABMK 19(1971), s. 279; por. S. Li[b]ro[owski], *Wizytacje diecezji włocławskiej*, z. 2, ABMK 10(1965), s. 144.
- ⁴¹ K. Stachowska, *Gerward*, s. 408–409; J. Bieniak, *Gerward z Ostrowa (?–1323)*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 56–58.
- ⁴² J. Karwasińska, *Florian*, w: PSB, t. 7, Warszawa 1948–1958, s. 38–40.
- ⁴³ Biogram tego arcybiskupa zob. J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy*, t. 1, Poznań 1888, s. 358.
- ⁴⁴ Biogram tego biskupa poznańskiego zob. J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 66–67.
- ⁴⁵ S. Chodyński, *Włocławska diecezja*, w: *Encyklopedia kościelna* (Nowodworskiego), t. 32, Warszawa 1932, s. 71. O częstym przebywaniu biskupów włocławskich w Ciechocinie świadczą dokumenty przez nich tam wystawiane. Zob. dok. nr 190, 371, 624, 926, 1065, 3088 przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Zob. też: S. Li[b]ro[owski], *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dokumenty*

- samoistne. T. 7, Włocławek 1999, s. 130–131; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950, s. 44–64, gdzie podaje szczegółowy opis klucza ciechocińskiego dóbr biskupów włocławskich.
- ⁴⁶ Chodzi o parafie w Szpetalu, Bobrownikach i część parafii Przypust oraz o te, które powstały w międzyczasie z parafii szpetalskiej.
- ⁴⁷ Będą to nie tylko wizytacje biskupów płockich, a potem biskupów kujawsko-pomorskich, ale także materiały dotyczące uposażenia biskupów włocławskich i gospodarki tam prowadzonej.
- ⁴⁸ Z. Chodźnyński, *Statuta synodalia dioeceseos Wladislaviensis et Pomeraniae, Wladislaviae* 1890.
- ⁴⁹ Archiwum Diecezjalne w Płocku, Akta diecezji płockiej, Liber visitationum [...] Martini Szyszkowski, episcopi Plocensis ab A. D. 1606, ad. A. D. 1616... (sygn.: nr 387), k. 24, 32, 84 – wyliczył w dekanacie lipnowskim parafie Złotoria, Dobrzejewice, Ciechocin i Nowogród.
- ⁵⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, s. 97; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1971, s. 97.
- ⁵¹ B. Kumor, *Granice metropolii...*, s. 97.
- ⁵² ADWł, Akta Kapituły Włocławskiej, Akta posiedzeń kapitulnych.
- ⁵³ *Confirmatio dismembrationis quatuor Ecclesiarum Parochialium a Dioecesi Plocensi et unionis ad Dioecesim Wladislaviensem*, w: MHDW, fasc. 8, Wladislaviae 1888, s. 23–25.
- ⁵⁴ Potwierdza to protokół wizytacyjny dekanatu dobrzyńskiego z 1609 r. wyliczający wspomniane miejscowości w parafii dobrzyńskiej. Zob. Archiwum Diecezjalne w Płocku, 1609, mense Novembris, decanatus visitationis externa, a Jacobo Żółtowski, paracho in Brzozie, visitatore subdelegato peracta, k.338.
- ⁵⁵ *Visitatio ecclesiarum in Archidiaconatu Dioecesis Wladislaviensis consistentium, [...] facta, sub Anno Domini 1577 in principio mensis Septembris incoepa*, w: MHDW, Wladislaviae 1899, s. 105–106. Nie ma tam wzmianki o tych wsiach parafialnych.
- ⁵⁶ W. Kujawski, *Z dziejów parafii Wistka Szlachecka – Smólnik*, Smólnik 1996, s. 38–39.
- ⁵⁷ Władysław Oporowski, biskup włocławski w latach 1434–1449.
- ⁵⁸ Paweł Giżycki, biskup płocki w latach 1439–1463. Biogram: T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, s. 54.
- ⁵⁹ Archiwum Diecezjalne w Płocku. Dokument z 1444 r., sygn. 261; *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, Warszawa 1863, nr CXCII, s. 210. Władysław Oporowski, biskup kujawski i Paweł Giżycki, biskup płocki, układają się co do granic swoich diecezji; B. Kumor, *Granice metropolii...*, s. 97.
- ⁶⁰ Starano się poszukać tych miejscowości na starych mapach, a także sprawdzono w przydatnym do tego celu wydawnictwie jakim jest: *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1968.
- ⁶¹ B. Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufragani w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 13(1966), z. 4, s. 50; Z. Guldón, J. Powierski, *Podziały...*, s. 7; T. Lubomirski, *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, nr 192, s. 210.
- ⁶² Aktualnie większość wymienionych miejscowości nie istnieje. W ich miejsce powstały inne o zmienionej nazwie. Właściwie oprócz samego Sokołowa, jedynie Pomorzany występują w spisie miejscowości tej parafii – por. *Diecezja Płocka. Struktura personalno-administracyjna*, Płock 1978, s. 219. Wyliczono tam natomiast wiele miejscowości: Antoniewo, Anulin, Belno, Dąbrowa, Dendia, Dzitków, Jastrzębia Nowa, Jastrzębia Stara, Niecki, Osiny, Pomorzanki, Rusków, Sokołów, Zaborowska Huta, Zaborów Kolonia, Zaborów Nowy, Zaborów Stary, Żurawieniec.
- ⁶³ Spośród wymienionych wsi obecnie istnieją Łanięta, ośrodek samodzielnej parafii w obecnej diecezji łowickiej oraz Górki Piotrów i Dąbrówka. Pod koniec XV w. wyliczono w parafii białotarskiej miejscowości: Beszyn, Działkowo, Działkówko, Górki, Gulewo, Patrowo, Siemiony, Wawał, Zakrzewo i Zawada. Por. *Lustracje poradnego i rejestr łanów województwa brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, wyd. J. Senkowski, w: *Teki archiwalne*, t. 7, Warszawa 1961, s. 120–122. Aktualnie parafia obejmuje następujący okręg parafial-

- ny: Białotarsk, Beszyn, Borek, Dąbrówka, Działkowo, Józefów, Kanibród, Marianka, Patrówek, Piotrów, Siemiany, Wąwał, Wola Działkowska, Zawada Dolna, Zawada Górna, Zawada Piaski, Zieleniec – por.: *Diecezja włocławska 2000*, s. 369.
- ⁶⁴ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980, s. 13.
- ⁶⁵ B. Grochulska, *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1966, s. 82.
- ⁶⁶ J. Wysocki, *Kościół w Księstwie Warszawskim*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, s. 305.
- ⁶⁷ S. Chodyński, *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Włocławek 1914, s. 83–106.
- ⁶⁸ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, s. 18; W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „*Studia Płockie*” 3(1975), s. 203–204.
- ⁶⁹ Biogram tego arcybiskupa zob. M. Żywczyński, *Malczewski (Skarbek Malczewski) Franciszek*, w: PSB, t. 19, Wrocław 1974, s. 279–280.
- ⁷⁰ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, s. 204.
- ⁷¹ W. Kujawski, *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, s. 25.
- ⁷² T. Żebrowski, *Zarys dziejów...*, s. 17.
- ⁷³ Tamże.
- ⁷⁴ *Elenchus universi cleri dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae [pro Anno Domini] 1815*, Warszawa 1814, s. 80; B. Kumor, *Granice metropolii...*, s. 238; t e n ż e, *Ustrój i organizacja...*, s. 204.
- ⁷⁵ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, z. 1, ABMK 8(1964), s. 40.
- ⁷⁶ Z. Zieliński, *Kościół polski w okresie niewoli narodowej i w Polsce odrodzonej*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i Poznaniu*, Poznań 1982, s. 26.
- ⁷⁷ A. Bogdański, *Achilles Ratti nuncjusz w Polsce*, „*Ateneum Kapłańskie*” 23(1929), s. 109.
- ⁷⁸ Z. Zieliński, *Kościół polski w okresie niewoli...*, s. 82; W. Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1918–1963)*, Rzym 1960, s. 493, 532, 535.
- ⁷⁹ *Diecezja Płocka. Struktura personalno-administracyjna*, Płock 1978.